

Anna Kostecka-Sadowa

ORCID 0000-0002-2287-904X

Institut Języka Polskiego PAN, Kraków

Mechanizmy przejmowania wyrazów niemieckich w polszczyźnie południowokresowej

Słowa kluczowe: polszczyzna południowokresowa, germanizmy, stopień adaptacji zapożyczeń

Keywords: Polish local dialect in Lviv region, Germanisms, degree of adaptation of borrowings

W artykule tym podejmuję problematykę wpływów niemieckich w polszczyźnie południowokresowej Mościsk, Lwowa oraz Drohobycza. Stosując pojęcie polszczyzny południowokresowej, mam na myśli regionalną odmianę polszczyzny, używaną na terenach etnicznie ruskich (ukraińskich) i pozostającą pod wpływem języka ukraińskiego. Jedną z ważniejszych odmian regionalnych w historii języka polskiego jest polszczyzna używana na wschodnich obszarach dawnej Rzeczypospolitej, czyli na tzw. Kresach wschodnich. Dość powszechnie określa się ją jako polszczyznę kresową. Ta odmiana polszczyzny ukształtowała się wskutek przeniesienia języka polskiego na obce, ruskie terytorium etniczne, na którym język ten rozwijał się w oderwaniu od centrum polskich innowacji językowych, podlegając jednocześnie wpływom obcym (substratowym i adstratowym) języków ruskich.

Celem niniejszego artykułu jest opisanie mechanizmów przejmowania wyrazów niemieckich do badanej polszczyzny południowokresowej na poziomie fonetyczno-fleksyjnym oraz słowotwórczym.

Materiał leksykalny do wspomnianych analiz wyekscerpowany został z prac dotyczących polszczyzny kresowej – ze Lwowa: Zofii Kurzowej *Polszczyzna Lwowa i Kresów południowo-wschodnich do 1939 roku* (1985) oraz Ireny Seifert-Nauki (1993), Drohobycza: Aliny Burysz (2012) oraz Mościsk: z własnych materiałów, pozyskanych podczas eksploracji terenowych w latach 1998–2014 (Kostecka-Sadowa 2018: 267–282). Przekrój czasowy materiału badawczego jest zatem stosunkowo szeroki, gdyż pochodzi z pierwszej połowy XX wieku po XXI wiek (czyli do 1939 r. źródła Kurzowej, materiały Seifert-Nauki oraz zebrane po r. 2000 – dane Burysz i moje), co pozwala zaobserwować mechanizmy

przejmowania pożyczek niemieckich, a także wyciągnąć wnioski co do żywotności niektórych z nich w języku polskiej ludności kresowej.

Obok zapożyczeń ukraińskich i rosyjskich w polszczyźnie południowo-kresowej widoczne są właśnie wpływy leksykalne z języka niemieckiego. Wprawdzie zapożyczenia niemieckie stanowią niewielką grupę zasobu leksykalnego użytkowników polszczyzny kresowej, ale przejawiają znaczną konkretność. Słownictwo pochodzenia niemieckiego dotyczy głównie czasów okupacji niemieckiej na wspomnianych tu terenach, Holokaustu oraz okresu wojny; wiąże się ono również z przemianami, jakie zaszły w XIX–XX wieku na tych ziemiach. Język niemiecki był językiem administracji galicyjskiej i pewnej grupy mieszkańców, którzy osiedlili się tu w okresie austro-węgierskim. Wraz z rozwojem technicznym oraz wszelkimi przekształceniami społeczno-politycznymi w polszczyźnie południowokresowej pojawiło się słownictwo specjalistyczne. To wszystko zostawiło swój ślad w języku polskim mieszkańców tego regionu, z czasem jednak zmiana realiów spowodowała stopniowy zanik dużej części wyrazów. Wiele nazw związanych z zaborem austriackim zaczęło powoli ginąć. W większości jest to słownictwo przestarzałe, ograniczone regionalnie i środowiskowo. Po II wojnie światowej zaobserwować można stopniowe wycofywanie się germanizmów spowodowane wpływem polszczyzny ogólnej, potęgowane przez przeobrażenia społeczno-polityczne i gospodarcze. Wiele germanizmów weszło w określonej sytuacji politycznej do mowy mieszkańców zaboru austriackiego jako wyrazy napływowe, jednak nie przeniknęły one do języka ogólnego – niektóre mają charakter regionalizmów południowokresowych, zasiłyły gwary ludowe, inne zniknęły z języka regionalnego. Ze względu na ograniczenie tematyczne leksyki niemieckiej, współcześnie znajomość tegoż słownictwa przejawiają nieliczni przedstawiciele najstarszego i średniego pokolenia mieszkańców badanych przez mnie terenów¹.

Wpływy języka niemieckiego na język polski były rozpatrywane przez językoznawców zarówno w aspekcie synchronicznym, jak i diachronicznym. Literatura dotycząca zapożyczeń niemieckich jest obszerna i dotyczy nie tylko polszczyzny ogólnej (np. Karszniewicz-Mazur 1988; Hentschel, Menzel 2002; Nowowiejski 1996, 2007; Siatkowski 1967, 2004, 2015 i wielu innych), ale i gwar ludowych (np. Śląska: Obara 2002; Kleszcz 2002; Bąk 1933, 1963; Zaręba 1961; Miodek 1991; praca Marii Brody dotyczy wpływów niemieczyny w gwarze jednej wsi – Puńcowa koło Cieszyna (Broda 1978); Wielkopolski: Gruchmanowa, Walczak 1997; Walczak, Witaszek-Samborska 1989; Gliszczyńska 2007; Kobus, Gliszczyńska 2006; Kobus 2010; Mazowska: Siatkowski 1967, 1983, 2004 i in.; Warmii i Mazur: Biolik 2000; Judycka 1954; Kaszub: Hinze 1963 i in.; Popowska-Taborska 1993; Gogolewski 1963; polszczyzny Lwowa i Kresów południowo-wschodnich: Kurzowa 1985: 319–356 i wielu innych).

Zgromadzone w artykule germanizmy wykazują różny stopień zależności od swoich pierwowzorów, niekiedy wręcz niemożliwe jest wskazywanie ich

¹ Zróżnicowanie pokoleniowe informatorów odpowiada podziałowi zaproponowanemu przez Jerzego Sierociuka. Pokolenie najstarsze – urodzeni w latach 1921–1945; pokolenie średnie – urodzeni w latach 1946–1970 (Sierociuk 2003: 131).

źródeł. Związane jest to z tym, że dość często język polski zapożyczał z niemieckich wyrazów gwar ludowych, języków środowiskowych lub z języka potocznego. Poza tym przejmowanie niemieckich pożyczek odbywało się głównie drogą ustną, co prowadziło do tego, że dochodziło do daleko idących odstępstw od wzorów, do dowolnych przekształceń ich brzmienia z powodu trudności odwzorowania obcych polskiemu językowi zbitok spółgłoskowych. W przytoczonym niżej materiale wymienione zostaną wszystkie zasłyszane warianty fonetyczne, fleksyjne i morfologiczne poszczególnych wyrazów pochodzenia niemieckiego.

Bogdan Walczak wyróżnia trzy typy zapożyczeń: 1) zapożyczenia formalnosemantyczne (właściwe) – jednostki słownikowe przejęte w postaci oryginalnej lub nieznacznie przekształconej, zaadaptowane fonetycznie i/lub morfologicznie, zachowujące swoje znaczenie; 2) kalki strukturalne (słowotwórcze) – wyrazy, związki frazeologiczne powstałe w wyniku kopiowania ich struktury; 3) kalki semantyczne – leksemy z zachowaną rodzimą strukturą morfologiczną, wzbogacone o znaczenie polskiego ekwiwalentu (Walczak 1999: 72).

Pozyskane pożyczki niemieckie są niejednolite pod względem stopnia przyswojenia, wykazują różny stopień adaptacji na poziomie fonologicznym, fleksyjnym i słowotwórczym. Cechą charakterystyczną poświadczonych zapożyczeń jest znaczne rozchwianie formalne wyrazów, występowanie kilku form wariantywnych, polonizacja struktury i wymowy przejmowanych jednostek leksykalnych.

Adaptacja zapożyczeń niemieckich na poziomie fonetyczno-fonologicznym polegała na substytucji dźwiękowej, czyli zastępowaniu niemieckich głosek i grup spółgłoskowych rodzimymi ekwiwalentami. W zakresie samogłosek mamy następujące przykłady:

ü > y, u, i, ej, aj: *frysztyk* 'śniadanie' (niem. *das Frühstück* 'śniadanie'), *sztymać* 'wspinać się' (niem. *stürmen* 'atakować'), *curik* 'z powrotem' (niem. *das Zurück* 'odwrot'), *bajgiel*, *bigiel*, *biglajz* 'żelazko' (niem. *das Bügeleisen* 'żelazko'), *biglować* 'prasować' (niem. *bügeln* 'prasować'), *filunka* 'listewka wokół drzwi' (niem. *die Füllung* 'wypełnienie'); *ibercyjer* 'marynarka' (niem. *der Überzieher* 'prochowiec');

ä > e, o: *jegier* 'leśniczy' (niem. *der Jäger* 'myśliwy'), *oberjeger* 'leśniczy' (niem. *Oberjäger*), *heklować* 'robić na drutach' (niem. *häkeln* 'szydełkować');

ei > aj: *fajrant* 'koniec pracy, przerwa' (niem. *der Feierabend* 'wolny czas'), *sznajder* 'krawiec' (niem. *der Schneider* 'krawiec'), *szajn* 'pomysł, idea' (niem. *der Schein* 'blask, połysk'), *lajbik*, *lajbiczek* 'stanik, gorset' (niem. *der Leibchen* 'kaftan'), *blajwas* 'ołówek wykonany z drewna, używany przy wykonywaniu prac stolarskich, ciesielskich' (niem. *die Bleiweiß* 'biel ołowiowa'), *drajfus* 'metalowy trójnóg, na którym stawia się garnek i gotuje nad otwartym ogniem' (niem. *der Dreifuß* 'trójnog'), *rajbać* 'prać' (niem. *reiben* 'trzeć, polerować'), *rajsula* 'koło w kieracie' (niem. *die Reitschule* 'karuzela'), *sajta*, *sajtka* 'kawałek drewna na opał' (niem. *das Scheit* 'polano'), *szajba*, *szajbik* 'dysk, krążek' (niem. *der Scheibe* 'krążek'), *szlajs* 'hamulec w wozie' (niem. *die Schleife* 'szarfa, kokarda, pętla'), *sznajdyza* 'narzynka' (niem. *das Schneideisen* 'narzynka'), *szwajnos* 'pasza dla zwierząt' (niem. *die Schwein* 'świnia', *das Schweinefraß* 'pokarm dla

świń'), *szrajtać* 'brudzić, moczyć' (niem. *schreiten* 'kroczyć, postępować'), *szrajchać* 'ściągać' (niem. *streichen* 'malować');

ei > *i, y*: *blich* 'wydzielony przy domu teren, na którym przechowywało się rzeczy gospodarcze' (niem. *Bléiche* 'miejsce do bielienia'), *lytra* 'wóz drabiniasty' (niem. *die Leiter* 'drabina'), *ryf* 'żelazna obręcz na kole drewnianego wozu' (niem. *die Reif* 'obrączka, bransoletka');

eu > *aj*: *fajerman* 'strażak' (niem. *der Feuermann* 'strażak'), *bajta* 'stolnica' (niem. *die Beute* 'zdobycz');

au > *u*: *sztuchmol* 'pył z mąki powstający w czasie przerabiania zboża w młyńnie' (niem. *der Staubmehl* 'pył');

u > *o*: *popa* 'niemowlak' (niem. *die Puppe* 'lalka'), *loft* 'otwór wentylacyjny' (niem. *das Luft* 'powietrze');

u > *y*: *sztrymfla* 'pończocha' (niem. *die Strumpf* 'pończocha, podkolanówka');

i > *y*: *cymerman* 'cieśla' (niem. *der Zimmerman* 'cieśla'), *cyplować* 'obcinać' (niem. *der Zipfel* 'kraj, końcówka'), *fryszko* 'szybko' (niem. *frisch* 'świeży, nowy'), *gryfel* 'rysik' (niem. *der Griffel* 'rysik'), *hycować* 'mocno palić w piecu' (niem. *die Hitze* 'upał'), *rychtar* 'wójt' (niem. *der Richter* 'sędzia'), *rychtować* 'naprawiać' (niem. *richten* 'kierować, ustawiać'), *rygał* 'rów' (niem. *der Reihe* 'rząd, szereg'), *sychta* 'zmiana' (niem. *die Schicht* 'zmiana'), *syda* 'szczebel w wozie drabiniastym' (niem. *Sidel, Seidel* 'dawna miara objętości'), *sztrykować* 'robić na drutach' (niem. *stricken* 'robić na drutach'), *szytchać* 'kłuć, też pić alkohol' (niem. *sticheln* 'docinać'), *szytmować* 'dokuczać słownie' (niem. *stimmen* 'zgadzać się'), *szyf* 'statek' (niem. *der Schiff* 'statek');

a > *o*: *holstuch* 'szalik' (niem. *die Halstuch* 'apaszka'), *lonik* 'sworzeń, zatyczka' (niem. *die Lahn* 'zatyczka, kołek zabezpieczający koło przed spadnięciem z osi'), *siołka* 'menażka' (niem. *die Schale* 'misa'), *sior* 'rząd' (niem. *die Schar* 'gromada'), *obsied* 'reprimenda' (niem. *die Abschied* 'dymisja');

ö > *a*: *malta* 'zaprawa murarska' (niem. *die Mörtel* 'zaprawa murarska'), *gumelajz* 'klej do gumy' (niem. *Gummilösung* 'klej do gumy'), *gapel* 'kierat' (niem. *der Göpel* 'maneż, kierat');

Kolejne przykłady dotyczą substytucji fonemów spółgłoskowych oraz zbittek spółgłoskowych:

ch > *k*: *aksztok* 'element wozu żelaznego' (niem. *die Achsenstock* 'belka'), *buksa* 'metalowa tuleja w drewnianym kole spełniająca funkcję łożyska' (niem. *die Büchse* 'tuleja'), *wak* 'tynk' (niem. *der Wachs* 'wosk');

ck > *k*: *deka* 'pokrowiec, koc' (niem. *der Decke* 'koc, pled', *die Decke* 'kapa'), *curik* 'z powrotem' (niem. *das Zurück* 'odwrot');

hr > *r*: *gierok* 'żakiet, kamizelka' (niem. *der Gehrock* 'surdut'), *bradrura* 'piekarnik w piecu kuchennym' (niem. *die Brátröhre* 'piekarnik'), *giwer* 'pistolet, karabin' (niem. *der Gewehr* 'karabin');

hn > *n*: *lonik* 'sworzeń, zatyczka' (niem. *die Lahn* 'zatyczka, kołek zabezpieczający koło przed spadnięciem z osi');

pf > *f*: *sztrymfla* 'pończocha' (niem. *die Strumpf* 'pończocha, podkolanówka'), *falfa* 'szpulka do nawijania nici' (niem. *die Pfeife, Feifel* 'szpulka'), *forzt* 'podłoga' (niem. *die Pfosten* 'podpora');

pf > *p*: *snuptybla* 'chusteczka do nosa' (niem. *die Schnupftüchlein* 'chusteczka do nosa'), *pampuszek* 'pączek' (niem. *der Pfannkuchen* 'pączek');

s > *z*, *ż*: *fizoły* 'fasola' (niem. *die Fisolen* 'fasola'), *mantelzak* 'płaszcz' (niem. *der Mantelsack* 'płaszcz'); *rukzak* 'plecak' (niem. *der Rucksack* 'plecak');

sch > *s*: *obsied* 'reprimenda' (niem. *die Abschied* 'dymisja'), *fesiak* 'męczyzna elegancki' (niem. *fesch* 'szykowny, grzeczny'), *siurc* 'fartuch' (niem. *die Schurz, Schürze* 'przepaska, fartuch'), *rajsula* 'koło w kieracie' (niem. *die Reitschule* 'karuzela'), *sajta* 'kawałek drewna na opał' (niem. *das Scheit* 'polano'), *sierblik* 'nocnik' (niem. *die Scherbe* 'skorupa'), *sierpinka* 'miska' (niem. *die Scherbe* 'skorupa'), *siotka* 'menażka' (niem. *die Schale* 'misa'), *sior* 'rząd' (niem. *die Schar* 'gromada'), *sychta* 'zmiana' (niem. *die Schicht* 'zmiana');

sch > *sz*: *fryszno, fryszko* 'szybko' (niem. *frisch* 'świeży, rzeński, zwawy'), *szafel* 'miska na wodę' (niem. *die Schaffell* 'owcza skóra'), *szajba* 'dysk, krążek' (niem. *der Scheibe* 'krążek'), *szajn* 'pomysł, idea' (niem. *der Schein* 'blask, połysk'), *szlabant* 'szlaban' (niem. *der Schlagbaum* 'szlaban'), *szlajs* 'hamulec w wozie' (niem. *die Schleife* 'szarfa, kokarda, pętla'), *sznajder* 'krawiec' (niem. *der Schneider* 'krawiec'), *sznajdyza* 'narzynka' (niem. *das Schneideisen* 'narzynka'), *snuptybla* 'chusteczka do nosa' (niem. *die Schnupftüchlein* 'chusteczka do nosa'), *szrajtać* 'brudzić, moczyć' (niem. *schreiten* 'kroczyć, postępować'), *szwabel* 'nos' (niem. *die Schwefel* 'siarka'), *szmergel* 'osełka do ostrzenia' (niem. *Schmergel* 'twarda skała stosowana jako materiał ścierny'), *szwajnos* 'pasza dla zwierząt' (niem. *die Schwein* 'świnia', *das Schweinefraß* 'pokarm dla świń'), *szwandrac* 'mówić niezrozumiale' (niem. *schwandern* 'mówić, pleść'), *tasza, taszka* 'torebka' (niem. *die Tasche* 'torba, torebka'), *taszbier* 'piwo' (niem. *das Tischbier* 'piwo');

sp > *szp*: *szparchet* 'piec kuchenny' (niem. *der Sparherd* 'piec'), *szparga* 'roślina – asparagus' (niem. *der Spargel* 'szparag'), *szparować* 'oszczędzać' (niem. *sparen* 'składać, oszczędzać'), *szpigło* 'lustro' (niem. *das Spiegel* 'lustro'), *szpulać* 'nawijać nici na szpulę, też oszczędzać' (niem. *spulen* 'przewijać'), *szpularzyk* 'portmonetka' (niem. *spulen* 'przewijać');

ss > *s*: *blajwas* 'ołówek wykonany z drewna, używany przy wykonywaniu prac stolarskich, ciesielskich' (niem. *die Bleiweiß* 'biel ołowiowa'), *drajfus* 'metalowy trójnóg, na którym stawia się garnek i gotuje nad otwartym ogniem' (niem. *der Dreifuß* 'trójnog'), *maras* 'błoto' (niem. *das Maraß* 'błoto, bagno', *das Morast* 'błoto, bagno, trzęsawisko'), *waserwaga* 'poziomica' (niem. *die Wasserwaage* 'poziomica'), *frasować* 'smucić' (niem. *fressen* 'trapić się, martwić się'), *kaserować* 'kasować, niszczyć' (niem. *kassieren* 'kasować, konfiskować');

st > *szt*: *frysztyk* 'śniadanie' (niem. *das Frühstück* 'śniadanie'), *sztat* 'państwo' (niem. *das Staat* 'państwo'), *sztofka* 'chustka wełniana' (niem. *der Stoff* 'materiał'), *sztrymfla* 'pończocha' (niem. *die Strumpf* 'pończocha, podkolanówka'), *masztal* 'stajnia' (niem. *die Marstall* 'stajnia'), *sztamperlik* 'kieliszek' (niem. *pot. Stamper, Stamperl, Stamperla* 'kieliszek'), *sztanga* 'rama' (niem. *der Stange* 'drag'), *sztrykować* 'robić na drutach' (niem. *stricken* 'robić na drutach'), *sztuchmol* 'pył z mąki powstający w czasie przerabiania zboża w młynie' (niem. *der Staubmehl* 'pył'), *szychać* 'kłuć, też pić alkohol' (niem. *sticheln* 'docinać'),

sztymować 'dokuczać słownie' (niem. *stimmen* 'zgadzać się'), sztyрмаć 'wspinać się' (niem. *stürmen* 'atakować');

ts > c: brocak 'plecak' (niem. *der Brotsack* 'plecak');

tz > c: graca 'motyka' (niem. *die Kratze* 'motyka'), hycować 'mocno palić w piecu' (niem. *die Hitze* 'upał');

v, w > f: forz pant 'podwoda' (niem. *die Vorspann* 'podwoda'), fryj 'zaloty' (śr.-wys.-niem. *der Vrīe* 'zalotnik'), fafrynga 'strzęp' (niem. *der Wafftenrock* 'strzęp, kawałek'), ferflaszka 'manierka' (niem. *die Feldflasche* 'manierka'), ferszalung 'ubranie robocze' (niem. *das Verschalung* 'oszalowanie'), ferszlak 'pułdo, skrzynka' (niem. *die Verschlag* 'szopa');

z > c: ancug 'garnitur' (niem. *der Anzug* 'garnitur'), cymerman 'cieśla' (niem. *der Zimmerman* 'cieśla'), glancpapier 'papier ścierny' (niem. *der Glanz* 'blask, połysk'), curik 'z powrotem' (niem. *das Zurück* 'odwrót'), cyplować 'obcinać' (niem. *der Zipfel* 'kraj, końcówka').

Adaptacja germanizmów na poziomie fleksyjnym. Zmiany adaptacyjne w odniesieniu do płaszczyzny fleksyjnej polegają na przystosowaniu niemieckich leksemów do kresowego systemu odmiany. Proces adaptacyjny w tym wypadku dotyczy głównie kategorii gramatycznej rzeczownika – jego rodzaju. Wiele leksemów zapożyczonych z języka niemieckiego pozostało w niezmienionej postaci w polszczyźnie kresowej.

Rodzaj żeński zachowują zapożyczenia zakończone w języku niemieckim zarówno na samogłoskę, jak i na spółgłoskę. Znaczna część rzeczowników żeńskich zachowała ten sam rodzaj, ale zamiast końcówki niem. *-e* występuje polskie *-a*: *amba* 'koniec' (niem. *die Ambe* 'koniec'), *bajta* 'stolnica' (niem. *die Beute* 'zdobycz'), *bradrura* 'piekarnik w piecu kuchennym' (niem. *die Brátröhre* 'piekarnik'), *buksa* 'metalowa tuleja w drewnianym kole spełniająca funkcję łożyska' (niem. *die Büchse* 'tuleja'), *budwana* 'wanienka' (niem. *die Badewanne* 'wanina'), *deka* 'koc' (niem. *die Decke* 'kapa'), *falfa* 'szpulka do nawijania nici' (niem. *die Pfeife, Feifel* 'szpulka'), *ferflaszka* 'manierka' (niem. *die Feldflasche* 'manierka'), *glejta* 'emalia' (niem. *die Glätte* 'gładkość'), *graca* 'motyka' (niem. *die Kratze* 'motyka'), *kanwa* 'dzbanek na mleko' (niem. *die Kanne* 'konewka', *der Kanne* 'dzbanek'), *kantka* 'dzbanek do przenoszenia płynów' (niem. *die Kante* 'konew'), *kara* 'wóz' (niem. *die Kárre, die Karren* 'taczka'), *kiera* 'zakręt na drodze' (niem. *die Kehre* 'ostrzy zakręt'), *kufa* 'ekspr. twarz' (niem. *die Kufe* 'płoza'), *rajsula* 'koło w kieracie' (niem. *die Reitschule* 'karuzela'), *siołka* 'menażka' (niem. *die Schale* 'misa'), *szajba* 'dysk, krążek' (niem. *der Scheibe* 'krążek'), *szpanga* 'spinka do włosów' (niem. *die Spange* 'klamra, sprzączka'), *sztanga* 'rama' (niem. *der Stange* 'drąg'), *tasza* 'torebka' (niem. *die Tasche* 'torba, torebka'), *truchła* 'trumna' (niem. *die Trúhe, Truhne* 'trumna'), *waserwaga* 'poziomica' (niem. *die Wasserwaage* 'poziomica').

Niemieckie rzeczowniki żeńskie zakończone na spółgłoskę otrzymały w badanej polszczyźnie końcówkę *-a*: *lytra* 'wóz drabiniasty' (niem. *die Leiter* 'drabina'), *harnadla* 'spinka do włosów' (niem. *die Haarnadel* 'spinka do włosów'), *fakła* 'pochodnia' (niem. *die Fackel* 'pochodnia'), *sychta* 'zmiana' (niem. *die Schicht* 'zmiana'), *runkla* 'burak pastewny' (niem. *die Runkel* 'burak pastewny').

Rodzaj męski otrzymują leksemy, które w języku niemieckim są rodzaju żeńskiego, mają w wygłosie samogłoskę lub spółgłoskę, np.: *siurc* 'fartuch' (niem. *die Schürze* 'przepaska, fartuch'), *cygaret* 'papieros' (niem. *die Zigarette* 'papieros'), *raf* 'żelazna obręcz na kole drewnianego wozu' (niem. *die Raufe* 'drabina'), *rygał* 'rów' (niem. *die Reihe* 'rząd, szereg'), *szpiczyk* 'szpic' (niem. *die Spitze* 'szpic, koniuszek'), *sior* 'rząd' (niem. *die Schar* 'gromada').

Zmiana rodzaju męskiego na żeński w polszczyźnie południowokresowej dokonała się w następujących przykładach: *bała* 'piłka' (niem. *der Ball* 'piłka'), *malta* 'zaprawa murarska' (niem. *der Mörtel* 'zaprawa murarska'), *brecha* 'narzędzie do wyciągania gwoździ' (niem. *der Brecher* 'łamacz, kruszarka').

Niemieckie rzeczowniki rodzaju nijakiego w omawianej polszczyźnie południowokresowej są leksemami rodzaju: a) męskiego: *taszbier* 'piwo' (niem. *das Tischbier* 'piwo'), *wak* 'tynk' (niem. *das Wachs* 'wosk'); b) żeńskiego: *cełta* 'płaszcz' (niem. *das Zelt* 'namiot'), *sztrumpadła* 'skarpeta' (niem. *das Strumpfband* 'ściągacz podkolanówki').

Adaptacja czasowników niemieckich w polszczyźnie kresowej dokonywała się poprzez dodawanie do podstawy niemieckiej polskiego zakończenia bezokolicznika, np.:

-ować: *arbajtować* 'pracować' (niem. *arbeiten* 'pracować'); *badować* 'wypoczywać, przebywać w sanatorium' (niem. *baden* 'kąpać się'); *bajtłować*² 'kłamać, plotkować, obgadywać' (niem. *beuteln* 'pytłować (mąkę), międlić'); *bigłować* 'prasować' (niem. *bügeln* 'prasować'); *bintować* 'bandażować' (niem. *binden* 'związywać'); *borgować* 'dawać, brać coś w kredyt' (niem. *borgen* 'pożyczać'); *draszować* 'ściierać, wygładzać' (niem. *drechseln* 'młócić, obrabiać, toczyć'); *forikować* 'atakować' (niem. *forkeln* 'zaatakować rogami'); *frasować się* 'trapić się, martwić się' (niem. *fressen* 'trapić się, martwić się'); *fryszytkować* 'jeść śniadanie' (niem. *frühstücken* 'jeść śniadanie'); *grackować* 'czyścić len przy pomocy gracki – szczotki do czesania lnu' (niem. *kratzen* 'skrobać, ryć'); *hajcować* 'mocno palić w piecu' (niem. *heizen* 'palić'); *heklować* 'robić na drutach' (niem. *häkeln* 'robić na drutach, szydełkować'); *haltować* 'zatrzymywać' (niem. *halten* 'trzymać'); *kaserować* 1. 'pobawić życia, zabić', 2. 'zlikwidować, skasować' (niem. *kassieren* 'kasować, konfiskować'); *krepiować* 'umierać, też: biedować' (niem. *krepien* 'umrzeć, zdechnąć'); *luftować* 'wietrzyć' (niem. *lüften* 'wietrzyć'); *futrować* 'o zwierzęciu: karmić' (niem. *füttern* 'karmić'); *rajbować* 'trzeć, nacierać; drapać, zarysowywać powierzchnię' (niem. *reiben* 'trzeć'); *rajcować* 'dużo mówić, dokuczać słownie' (niem. *reizen* 'drażnić, nęcić, kusić'); *rajzować* 'włóczyć się, wędrować' (niem. *reisen* 'podróżować'); *rychtować* 'naprawiać, przygotowywać' (niem. *richten* 'naprawić, przygotować'), *szpanować* 'naciągać, napinać' (niem. *spannen* 'naciągać, czatować, śledzić'); *szparować* 'oszczędzać' (niem. *sparen* 'składać, oszczędzać'); *szrajbować* 'pisać niedbale, niezrozumiale, drapać' (niem. *schreiben* 'pisać'); *sztajfować* 'usztyniać, krochmalić' (niem. *steifen* 'usztyniać, krochmalić'); *sztajgować* 'iść szybko, iść po górę' (niem. *steigen* 'iść pod

² W materiale tym są derywaty, które powstały już na gruncie polskim od podstawy będącej wyrazem zapożyczonym: *bajtłować* – *nabajtłować*, *futrować* – *nafutrować*, *kaserować* – *skaseroować*; *szparować* – *naszparować*, *uszparować*, *rajbać* – *obrajbać*, *szrajtać* – *doszrajtać* i in.

górze'); *sztamplować* 'ustawiać żerdzie pod coś w celu podparcia tego' (niem. *stapeln* 'układać w stos, gromadzić'); *sztrykować* 'robić na drutach' (niem. *stricken* 'robić na drutach'); *szyftować* 'kłuć, dźgać, także przenośnie' (niem. *stiften* 'siać kłopoty, wywoływać niezgodę'), *sztymować* 'dokuczać słownie' (niem. *stimmen* 'zgadzać się'); *szwarcować* 'zajmować się kontrabandą' (niem. *schwärzen* 'przemycać'); *szwicować* 'ciężko pracować' (niem. *schwitzen* 'pocić się'); *szwindlować* 'oszukiwać' (niem. *schwindeln* 'oszukiwać, szachrować');

-*ać*: *rafać* 'oddzielać łodygi lnu od główek przez przeciąganie ich przez rafę – żelazny lub drewniany grzebień' (niem. *raufen* 'rwać, szarpać'); *rajbać* 'prac' (niem. *reiben* 'mocno trzeć, nacierać'); *rajdać* 'przepaść gdzieś, zagadać się' (niem. *reden* 'mówić, rozmawiać'); *szlajać się* 'włóczyć się bez celu' (niem. *schleichen* 'łazić'); *szpilać* 'grać na instrumencie; też: dokuczać komuś' (niem. *spielen* 'grać'); *szprechać* 'mówić w obym języku; rozumieć o czym mowa' (niem. *sprechen* 'mówić'); *szrajbać* 'pisać niedbale, niezrozumiale, drapać' (niem. *schreiben* 'pisać'); *szrajtać* 'brudzić, moczyć' (niem. *schreiten* 'kroczyć, stąpać'); *sztrajchać* 'zwijać, ściągać' (niem. *streichen*); *sztychać* 'kłuć, też pić alkohol' (niem. *sticheln* 'docinać'); *sztyniac* 'smrodzić' (niem. *stinken* 'śmierdzieć, cuchnąć'); *sztyrmać* 'wspinać się, wychodzić na coś' (niem. *stürmen* 'atakować'), *szwandrac* 'mówić językiem niezrozumiałym dla słuchającego' (niem. *schwandern* 'mówić, pleść'); *trugać* 'dźwigać, nosić' (niem. *tragen* 'nieść, dźwigać');

-*ić*: *landzić, lędzić* 'usilnie o coś prosić; żebrać' (niem. *landern, ländern, lendern* 'wałęsać się, chodzić powoli'); *marasić* 'brudzić' (niem. *das Maraß* 'błoto, bagno', *das Morast* 'błoto, bagno, trzęsawisko');

-*ęć*: *blinczeć* 'zamykać oczy przy odliczaniu podczas zabawy' (niem. *blenden* 'oślepić, razić');

-*yc*: *lumpaczyć* 'źle się prowadzić' (niem. *lumpen* 'żyć rozwiązle');

-*nąć*: *grajfnąć* 'ukraść' (niem. *greifen* 'chwycić, ująć'); *rafnąć* 'oddzielić łodygi lnu od główek przez przeciąganie ich przez rafę – żelazny lub drewniany grzebień' (niem. *raufen* 'rwać, szarpać').

Występuje liczna grupa zapożyczeń w zakresie morfologii, którym towarzyszą procesy słowotwórcze. Są to często derywaty od zapożyczeń oraz motywowane podstawami niemieckimi, utworzone za pomocą rodzimych formantów. Adaptacja słowotwórcza polegała na zaadaptowaniu obcego rdzenia leksykalnego oraz dodaniu rodzimego sufiksu:

a) w zakresie rzeczowników:

-*ar*³: *farar* 'proboszcz' (niem. *der Pfarrer* 'proboszcz'), *foszniar* 'leśniczy' (niem. *der Förster* 'pracownik nadzoru leśnego; leśniczy'), *rychtar* 'wójt' (niem. *der Richter* 'sędzia');

-*ak*: *fesiak* 'elegancki młody mężczyzna' (niem. *fesch* 'szykowny, grzeczny'), *lytrzak* 'drabina' (niem. *die Leiter* 'drabina');

-*ek*: *potek* 'ojciec chrzestny' (niem. *der Pate* 'ojciec chrzestny');

³ Sufiks *-ar* jest tutaj podtrzymywany dzięki językom wschodniosłowiańskim, w których jest on powszechny (zob. Siatkowski 2015: 214–215).

-*ik*: *lajbik*, *lejbaik* 'stanik, gorset' (niem. *der Leibchen* 'gorset'), *lonik* 'sworzeń, zatyczka' (niem. *die Lahn* 'zatyczka, kołek zabezpieczający koło przed spadnięciem z osi'), *nakaslik* 'stolik nocny' (niem. *der Nachtkästchen* 'stolik nocny'), *sierblik* 'nocnik' (niem. *die Scherbel* 'nocnik' < *die Scherbe* 'skorupa, gliniany garnek'), *szajbik* 'krążek' (niem. *der Scheibe* 'dysk, krążek, tarcza'), *werblik* 'kołek, obciążnik' (niem. *der Wirbel* 'kłąb, kołek'), *wiertelik* 'miara zboża – pół korca' (śr.-wys.-niem. *das Viertel* 'ćwierć miary');

-*nik*: *fryjernik* 'kawaler' (śr.-wys.-niem. *der Vr̄ier* 'zalotnik');

-*ka*: *filunka* 'listewka wokół drzwi' (niem. *die Füllung* 'wypełnienie'), *cwajka* 'ocena – dwója' (niem. *die Zwei* 'dwója'), *haspinka* 'klamra' (niem. *die Haspe* 1. 'hak zawiasowy, skobel', 2. 'klamra'), *knapka* 'tkaczka' (niem. *der Knappe* 'pachołek, giermek, górnik'; cz. *knap* 'czeladnik sukienniczy'), *kamaratka* 'koleżanka' (niem. *der Kamerad* 'kolega, towarzysz'), *siołka* 'menażka' (niem. *die Schale* 'misa'), *taszka* 'torebka' (niem. *die Tasche* 'torba'); *sztofka* 'chustka wełniana' (niem. *der Stoff* 'materiał');

-*ła, -ła*: *kachla* 'kafel' (niem. *die Kachel* 'kafel'), *sztrymfla* 'pończocha' (niem. *die Strumpf* 'pończocha, podkolanówka'), *sznuptybla* 'chusteczka do nosa' (niem. *die Schnupftüchlein* 'chusteczka do nosa'), *truchła* 'trumna' (niem. *die Truhe*, *Truhne* 'skrzynia, trumna');

b) w zakresie przymiotników:

-*owy*: *fosznerowy* 'należący do leśniczego' (niem. *der Förster* 'pracownik nadzoru leśnego; leśniczy'), *gradłowy* 'bawełniany lub lniany' (niem. *der Gradel* 'rodzaj tkaniny'), *sztofowy* 'wełniany' (niem. *der Stoff* 'materiał, tkanina'); *zicherowy* 'pewny' (niem. *sicher* 'pewnie');

-*ny*: *gryfny* 'ładny, mocny' (niem. *griffig* 'mocny, poręczny'), *fryszny* 'świeży, rzeński', *kachlany* 'kaflowy' (niem. *die Kachel* 'kafel'), *oszparny* 'oszczędny' (niem. *sparen* 'składać, oszczędzać');

c) w zakresie przysłówków:

-*owo*: *zicherowo* 'pewnie' (niem. *sicher* 'pewnie');

-*ko*: *fryszko* 'świeżo, rzeńsko' (niem. *frisch* 'świeży, rzeński, żwawy');

-*no*: *fryszno* 'świeżo, rzeńsko' (niem. *frisch* 'świeży, rzeński, żwawy').

Z przytoczonych leksemów widać, że zapożyczenia niemieckie w polszczyźnie południowokresowej są wynikiem różnorodnej asymilacji leksyki niemieckiej do polszczyzny kresowej i funkcjonują zgodnie z zasadami gramatyki rodzimej. Przystosowały się do systemu fonetyczno-fonologicznego omawianej polszczyzny, przejmując np. charakterystyczne cechy, jak uproszczenia spółgłoskowe, obniżenia i podwyższenia artykulacyjne itp. Dobrze się zaadaptowały również morfologicznie, poprzez przybieranie rodzimych morfemów, włączając się też do polskich paradygmatów odmiany, przyjmując odpowiednie końcówki fleksyjne.

Przywołane wyżej przykłady zapożyczeń niemieckich nie stanowią zbyt licznej grupy (jak na obszerną pod względem czasookresu bazę materiałową). Jednakże leksemy te stanowią trwały ślad wpływów niemieckich na polszczyznę poza granicami rodzimego terytorium, wchodząc do zasobu czynnego jej

użytkowników po dziś dzień. Zapożyczone wyrazy stały się popularne również ze względu na pojawianie się dziedzin wyspecjalizowanych, dla których brakowało wcześniej odpowiednich określeń.

Największe nasilenie germanizmów wiązało się z przemianami ekonomicznymi, przejęciem różnych zwyczajów, organizacją życia wiejskiego i miejskiego na zasadach prawa niemieckiego. Z tego okresu utrwaliła się leksyka związana z mieszkaniem, budownictwem, sprzętem gospodarstwa domowego, sądownictwem i strojami. Niektóre wyrazy występują zarówno w polszczyźnie kresowej, jak i w języku ukraińskim. Dlatego też utrzymywanie się współcześnie wielu germanizmów należy wiązać m.in. z podtrzymywaniem ich żywotności przez język ukraiński, np. *bintować* (ukr. *бинтувати*), *borgować* (ukr. *борзувати*), *rukzak* (ukr. *рюкзак*) i in. Zapożyczenia niemieckie funkcjonują w mowie mieszkańców Kresów południowo-wschodnich obok rodzimych wyrazów i są często używane przez nich bez świadomości obcej proveniencji.

Problematyka dotycząca zapożyczeń niemieckich w polszczyźnie południowokresowej nie została tu wyczerpana. Jest to jedna z wielu kwestii wpisujących się w nurt rozważań nad wpływami z języka niemieckiego, jaką należałoby poruszyć. Na uwagę zasługują jeszcze opracowania dotyczące np. zapożyczeń z gwar niemieckich, kalk wyrazowych czy połączeń frazeologicznych powstałych pod wpływem niemieckim.

Rozwiązanie skrótów

niem. – niemiecki

pot. – potoczny

śr.-wys.-niem. – średnio-wysoko-niemiecki

Bibliografia

- Bąk S., 1933, *Polszczyzna górnośląska w przedwojennej szkole średniej*, Wrocław.
- Bąk S., 1963, *Zróżnicowanie narzecza śląskiego (próba podziału i charakterystyki dialektów śląskich)*, „Prace i Materiały Etnograficzne”, t. 23, s. 434–460.
- Biolik M., 2000, *Zapożyczenia z języka niemieckiego w tekstach stylizowanych na gwarę warmińską (na podstawie felietonów drukowanych w „Gazecie Olsztyńskiej” w latach 1925–1939)*, „Prace Językoznawcze” [Uniwersytet Warmińsko-Mazurski w Olsztynie], t. 2, s. 5–33.
- Broda M., 1978, *Zapożyczenia niemieckie w gwarze Puńcowa koło Cieszyna*, „Zeszyty Naukowe UJ. Prace Językoznawcze”, t. 59, s. 99–105.
- Burysz A., 2012, *Polszczyzna mieszkańców Drohobycza*, Lublin, UMCS [maszynopis pracy doktorskiej, napisanej pod kierunkiem prof. dr. hab. F. Czyżewskiego].
- Dyzak A., 2003, *Germanizmy w mowie mieszkańców Bydgoszczy*, [w:] *Polszczyzna bydgoszczan. Historia i współczesność*, red. M. Święcicka, Bydgoszcz, s. 81–94.
- Gliszczyńska A., 2007, *Germanizmy leksykalne południowej kaszubszczyzny (na materiale książki Bolesława Jażdżewskiego Wspomnienia kaszubskiego „gbura”)*, „LingVaria”, t. 2, nr 1(3), s. 79–89.

- Gogolewski S., 1963, *Wpływy niemieckie na kaszubski system czasów przeszłych*, „Rozprawy Komisji Językowej ŁTN”, t. IX, s. 69–75.
- Gruchmanowa M., Walczak B. red., 1997, *Słownik gwary miejskiej Poznania*, Poznań.
- Hentschel G., Menzel T., 2002, *O niemieckich zapożyczeniach leksykalnych a ich substytutach w polszczyźnie XIX wieku*, [w:] *Dzieje Słowian w świetle leksyki*, red. J. Rusek, W. Boryś, L. Bednarczuk, Kraków, s. 263–271.
- Hinze F., 1963, *Die deutschen Lehnwörter im Pomoranischen (Kaschubischen)*, Berlin.
- Judycka I., 1954, *Typy zapożyczeń niemieckich w gwarach Warmii i Mazur*, „Poradnik Językowy”, s. 1–12.
- Karszniewicz-Mazur A., 1988, *Zapożyczenia leksykalne ze źródła niemieckiego we współczesnej polszczyźnie*, Wrocław.
- Kleszcz K., 2002, *Zapożyczenia niemieckie w gwarach śląskich (na przykładzie pierwszego tomu „Słownika gwar śląskich”)*, [w:] *Dialektologia jako dziedzina językoznawstwa i przedmiot dydaktyki*, red. S. Gala, Łódź, s. 225–233.
- Kleszcz K., 2006, *Kontakty językowe polsko-niemieckie na Śląsku w pierwszej połowie XIX wieku*, [w:] *Wokół polszczyzny dawnej i obecnej*, red. B. Nowowiejski, Białystok, s. 127–136.
- Kobus J., Gliszczyńska A., 2006, *Funkcjonowanie germanizmów w języku mieszkańców wsi centralnej Wielkopolski (na przykładzie Baranówka i Sowinek, powiat Poznań)*, „Poznańskie Studia Polonistyczne. Seria Językoznawcza”, t. 13 (33), s. 71–82.
- Kobus J., 2010, *Status germanizmów we współczesnym języku mieszkańców wybranych wsi wielkopolskich*, [w:] *Діалектологічні студії. 9. Запозичення та інтерференція*, red. П. Гриценко, Н. Хобзей, Львів, s. 52–58.
- Kostecka-Sadowa A., 2018, *Zapożyczenia niemieckie w polszczyźnie południowokresowej*, [w:] *Polen und Deutsche in Europa. Polacy i Niemcy w Europie*, red. K. Trybuś, M. Düring, M. Junkiert, Berlin, s. 267–282.
- Kostecka-Sadowa A., 2019, *Zapożyczenia niemieckie w gwarze spiskiej (na podstawie materiału zgromadzonego w „Korpusie Spiskim”)*, „Gwary Dziś”, t. 11, red. J. Sierociuk, Poznań, s. 175–182.
- Kurzowa Z., 1985, *Polszczyzna Lwowa i Kresów południowo-wschodnich do 1939 roku*, Kraków.
- Maciejewski J., 1966, *O zapożyczeniach niemieckich w gwarze chełmińskiej. Asymilacja wyrazów*, „Zeszyty Naukowe UMK w Toruniu. Nauki Humanistyczno-Społeczne. Filologia Polska VI”, z. 17, s. 85–99.
- Miodek J., 1991, *Germanizmy w gwarze śląskiej*, „Zeszyty Naukowe WSP w Opolu. Językoznawstwo”, t. 13, s. 463–468.
- Nowowiejski B., 1996, *Zapożyczenia leksykalne z języka niemieckiego w polszczyźnie XIX wieku (na materiale czasopism)*, Białystok.
- Nowowiejski B., 2007, *Wpływy języka niemieckiego na polszczyznę w zakresie słownictwa*, „Poradnik Językowy”, z. 5, s. 14–24.
- Obara J., 2002, *Mechanizm zapożyczania z języka niemieckiego do gwar śląskich*, [w:] *Dialektologia jako dziedzina językoznawstwa i przedmiot dydaktyki*, red. S. Gala, Łódź, s. 359–372.
- Perzowa H., 1997, *Wyrazy pochodzenia niemieckiego w „Słowniku gwar Ostródzkiego, Warmii i Mazur” (SGOWM). Adaptacja fleksyjna i słowotwórcza*, [w:] *Obraz językowy*

- słowiańskiego Pomorza i Łużyc. Pogranicza i kontakty językowe*, red. J. Zieniukowa, Warszawa, s. 329–344.
- Piotrowicz A., Witaszek-Samborska M., 2015, *O żywotności zapożyczeń niemieckich w gwarze miejskiej Poznania*, „Gwary Dziś”, t. 7, s. 201–214.
- Popowska-Taborska H., 1993, *Specyfika kaszubskich regionalizmów leksykalnych*, Warszawa.
- Seifert-Nauka I., 1993, *Dawny dialekt miejski Lwowa. Część I: Gramatyka*. Wrocław.
- Siatkowski J., 1967, *Wpływ poszczególnych dialektów niemieckich na język polski*, „Studia z Filologii Polskiej i Słowiańskiej”, t. 7, s. 33–46.
- Siatkowski J., 1983, *Interferencje językowe na Warmii i Mazurach*, „Studia z Filologii Polskiej i Słowiańskiej”, t. 21, s. 103–115.
- Siatkowski J., 2004, *Wpływy niemieckie*, [w:] tegoż, *Studia nad wpływami obcymi w „Ogólnosłowiańskim Atlasie Językowym”*, Warszawa, s. 11–52.
- Siatkowski J., 2015, *Studia nad słowiańsko-niemieckimi kontaktami językowymi*, Warszawa.
- Sierociuk J., 2003, *Założenia metodologiczne badań języka wsi*, „Poznańskie Spotkania Językoznawcze”, t. 11, s. 131–136.
- Tambor J., 1998, *Germanizmy w gwarze śląskiej – stopień przyswojenia*, „Prace Naukowe Uniwersytetu Śląskiego w Katowicach. Prace Językoznawcze” XXV: *Studia historycznojęzykowe*, red. O. Wolińska, s. 210–218.
- Walczak B., 1999, *Zapożyczenia leksykalne: teoria i metodologia*, [w:] *Polszczyzna północno-wschodnia 2*, red. B. Nowowiejski, Białystok, s. 69–107.
- Walczak B., Witaszek-Samborska M., 1989, *Wpływy niemieckie w gwarze miejskiej Poznania*, „Rozprawy Sławistyczne”, t. 4, s. 283–295.
- Wyderka B., 2003, *Germanizmy jako problem leksykograficzny*, „Gwary Dziś”, t. 2: *Regionalne słowniki i atlasy gwarowe*, red. J. Sierociuk, Poznań, s. 217–222.
- Zaręba A., 1961, *Śląskie teksty gwarowe (z mapką)*, Kraków.
- Zaręba A., 1979 [1980], *O zapożyczeniach niemieckich w polskich gwarach orawskich*, „ZFFUKom. Philologica 30”, s. 269–272.

Mechanisms of taking over German words in the Polish local dialect in Lviv region

Abstract

The article describes the mechanisms of taking over German words to the conspiracy dialect on the phonetic-flexible and word-forming level. German language borrowings account for a significant percentage of the vocabulary in the conspiracy. Different historical and geographical conditions of the area contributed to this. The mass settlement of Germans in the cities caused the German loans to become more and more numerous and took root unnoticed in the language. The Germanisms presented here show a different degree of dependence on their originals, usually making it difficult, and sometimes impossible, to indicate their sources, which was related to the fact that quite often the source of Polish borrowings were German bustling, environmental or colloquial expressions.